

Tanja Petrović

Zašto je nostalgija važna? Emocije i politička subjektivnost posle socijalizma

U ovom prilogu želim ponuditi nešto drugačije viđenje nostalgije za socijalizmom od dominantnog, u kome se ona tumači kao sentiment koji parališe i sprečava autonomnu refleksiju o prošlosti, čime se dodatno marginalizuju već marginalizovani postsocijalistički subjekti. Osvetljavam konkretna iskustva i prakse sećanja nekadašnjih industrijskih radnika i radnica u Jugoslaviji. U njima se nostalgija razotkriva kao nešto više od zahteva za boljim ličnim tretmanom i društvenom pomoći te od pukog „tvrdoglavog držanja za socijalnu sigurnost koja zapravo nikada nije ni postojala“ (Scribner 2003). U ovim sećanjima nostalgiju, naime, vidimo kao fenomen povezan sa dubljim znanjima o društvenom životu čiji je afektivni potencijal politički važan. Mada je u dominantnim tumačenjima postsocijalističke realnosti sentimentalni karakter nostalgije glavni argument za odbacivanje njenog značaja za političko i društveno delovanje, upravo emocionalno angažovanje ukazuje na to da su radnici u socijalizmu sebe doživljavali kao aktivne i autonomne subjekte. Nostalgija u isto vreme podstiče tenzije i nemir, sprečavajući da se socijalističke industrijske ruševine – ruševine modernističke utopije – neutralizuju i pošalju u istoriju, ili samo ignorišu i postepeno zaborave kao ostaci „neodgovarajuće socijalističke prošlosti“.

U istoriji istraživanja emocija nostalgija je relativno mlad i moderan koncept koji se prvi put javlja u 17. veku. Švajcarski lekar Johannes Hofer je ovu pseudo-grčku reč upotrebio u svojoj disertaciji 1688. godine i njome nazvao upravo dijagnostifikovanu bolest koja je pogađala „ljude koji su živeli daleko od kuće, studente iz Republike Bern koji su voleli slobodu i studirali u Bazelu, poslugu i kućne pomoćnice koji su radili u Francuskoj i Nemačkoj i švajcarske vojnike koji su se borili u inostranstvu“ (Boym 2001: 3; v. i Velikonja 2004: 38). U 17. veku se verovalo da ova bolest izaziva halucinacije i uzrokuje gubljenje kontakta sa realnošću, i da se može izlečiti „pijavicama, hipnotičkim rastvorima, opijumom, povratkom u Alpe i čišćenjem želuca“ (Boym 2001: 20). U stolicima koja su sledila lečenje nostalgije sve se manje fokusira na telesne aspekte (Boyer 2010: 18) i prevladava mišljenje da leka za nju zapravo nema.

Nostalgija je dugo vremena shvatana kao tuga za izgubljenim domom, što sugerira i etimologija ove kovanice: sastavljena je od dve grčke reči, *nostos* (povratak kući) i *algos* (žalost, tuga). U moderno doba prostorna dimenzija nostalgije biva u sve većoj meri zamenjena vremenskom, i ona označava pre svega žaljenje za vremenom koje je nepovratno prošlo. Ovaj konceptualni pomak može se objasniti „akceleracijom“ vremena i množenjem velikih društvenih i političkih promena u okviru jedne biografije ili generacije.

Kraj perioda koji je u istočnom delu Evrope u drugoj polovini 20. veka bio poznat kao socijalizam doneo je velike promene i za zajednice i za pojedince i stoga prirodno i očekivano izazvao talas nostalgije. Postsocijalistička nostalgija se, međutim, doživljava i kvalifikuje kao suprotnost svemu prirodnom, normalnom, očekivanom i racionalnom. Vizura tranzicije od socijalizma prema kapitalizmu, praćene procesom pridruživanja nekadašnjih socijalističkih zemalja Evropskoj uniji, nameće normativni linearni pogled na vreme u kome promena donosi isključivo poboljšanje i u kome „se socijalistički period vidi samo kao devijacija, nepoželjni iskok iz prirodnog istorijskog toka“; stoga se pristupanje ovih zemalja EU u političkim diskursima često prikazuje kao *povratak kući*, ili kao povratak izgubljene dece u okrilje porodice (Musolff 2004: 14; Petrović 2015). U takvom kontekstu, nostalgija za socijalističkom prošlošću se često doživljava ili kao slabost koja uzrokuje osećanja krivice i srama, ili kao strategija gubitnika koja im omogućava da prežive u neprijatnoj sadašnjosti tako što ne prestano prizivaju harmoničnu, selektivno zapamćenu i idealizovanu prošlost (Velikonja 2004: 40). Viđena kroz ovakvu vizuru, nostalgija je poremećaj, slabost, deformacija, nešto što treba potiskivati sve dok se ne prevaziđe.

U postjugoslovenskim prostorima, gde su kraj socijalizma i raspad zajedničke države bili praćeni krvavim etničkim sukobima i nasiljem, diskvalifikacija nostalgije još je izrazitija. Ona se izbegava kao samoidentifikacija čak i od strane onih koji se prema socijalističkoj prošlosti i njenom nasleđu odnose pozitivno. Kao ilustraciju navodim nekoliko primera sa postjugoslovenskih prostora: slovenački pisac Goran Vojnović povodom objavljivanja svog drugog romana *Jugoslavija, moja dežela* u jednom intervjuu navodi da ga često optužuju za jugonostalgiju, mada je on njen veliki protivnik, i ističe da „nije za jugonostalgiju, nego za kulturnu jugofiliju“ (*Primorske novice*, 24. novembar 2011). Živorad Kovačević je u tekstu *U potrazi za novim identitetom* zapisao:

Svojevremeno sam prilog spomenici posvećenoj Desimiru Tošiću naslovio „Srbin, Jugosloven i Evropejac“. I sam se tako osećam. Dabome, jugoslovenstvo mi je oduzeto, ali ne i osećaj pripadnosti jednom kulturnom prostoru koji karakterišu i sličnosti i razlike. To nije jugonostalgija, jedna prilično posprdna i pežorativna kvalifikacija, već potreba da imam svakovrsnu normalnu komunikaciju sa onima sa kojima imam toliko zajedničkog, od jezika i kulture do istorije, svejedno lepe ili ružne. (Kovačević 2004)

Voditeljica ženskog samoorganizovanog hora Kombinat iz Ljubljane Maksimilijana Ipavec je u dokumentarnom filmu *Pesem upora* (*Pesma otpora*, rež. Andraž Pöschl, RTV Slovenija, 2009) istakla:

Često se suočavamo sa pretpostavkom da je to što mi radimo rezultat nostalgije i zagledanosti u prošlost. Istina je da su neke pesme koje izvodimo stare sto i više godina i stvorene u prošlosti, ali to ne znači da smo mi okrenute prema prošlosti, zato što verujemo da su vrednosti koje promoviramo ovim pesmama i danas važne. Pokušavamo da kažemo svakom pojedincu da je otpor vrednost, kao što je vrednost i dostojanstvo pojedinca.

Na sajtu hora Kombinat dugo je stajala rečenica: „Nismo nostalgične, samo verujemo u vrednosti kao što su solidarnost, vernost ideji, predanost i hrabrost.“

O čemu govorimo kad govorimo o nostalgiji

Postsocijalistička nostalgija privukla je pažnju velikog broja istraživača i bitno obeležila polje postsocijalističkih studija (Angé i Berliner 2014: 1) – u tolikoj meri da čak možemo govoriti o „nostalgifikaciji“ kao dominantnoj paradigmi koja „upravlja velikim delom istraživanja društvenog pamćenja u istočnoj Evropi“ (Lankauskas 2014: 36). Uprkos ovoj paradigmatičnosti, načini kako se nostalgija tumači i vrednuje svode se na dva interpretativna okvira sa negativnim predznakom: najčešće se razume ili kao banalna komodifikacija socijalističkih objekata i simbola (i time, kao što Maya Nadkarni i Olga Schevchenko (2014: 63) lucidno primećuju, kao simptom pobeđe kapitalizma), ili kao dokaz opasne i nazadne kulturne vezanosti (*ibid.*), zabluda (Gille 2010: 283) i bolesti (Todorova 2010: 2).

Skoro tri decenije od raspada Jugoslavije, varijanta postsocijalističke nostalgije na ovim prostorima, jugonostalgija, predstavlja negativnu „etiketu“ koju dobija *svaki* izraz pozitivnog odnosa prema jugoslovenskoj prošlosti i *svako* pozitivno vrednovanje nekog aspekta svakodnevnog, društvenog i kulturnog života u jugoslovenskoj državi, uključujući i one odnose i ocene koji ne sadrže emocionalnu komponentu. Već i neutralno pominjanje imena Jugoslavija, bez ograda pomoću prideva kao što su *Titova, komunistička, bivša* itd. – dovoljan je razlog za optužbu za jugonostalgiju. U preovlađujućoj paradigmi dva (ili tri) evropska totalitarizma (v. Ghodsee 2014, Todorova 2002, 2010) konkretna iskustva građana i građanki koji su živeli u socijalizmu odbacuju se kao rezultat ideološke zaslepljenosti, odsustva morala ili nemogućnosti da se objektivno sagledaju širi istorijski tokovi. U slučaju Jugoslavije obično se smatra da posleratna likvidacija četnika, domobrana i ustaša i ostalih saradnika okupatora, žrtve socijalističkog režima, Goli otok, teror, državna kontrola, nedostatak demokratije i slobode govora moraju eliminisati svaki pozitivan odnos prema životu u ovoj državi, a one koji na takvom odnosu insistiraju kvalifikuje se kao moralno problematične. Međutim, kao što upozorava Frances Pine, pozitivna sećanja na socijalizam nije opravdano optuživati za nedostatak moralne svesti ili kolektivnu amneziju:

Pre nego kao slučaj kolektivne amnezije ili čak nostalgije, ova sećanja treba bar delimično razumeti kao prizivanje prošlosti da bi se suprotstavilo

sadašnjosti i da bi se sadašnjost na taj način kritikovala. Društveno sećanje je selektivno i uslovljeno kontekstom. Kada se ljudi pozivaju na „dobra stara“ socijalistička vremena, oni ne poriču postojanje korupcije, nestašice, redove i beskonačna uplitanja i pritiske države; međutim, oni odlučuju da istaknu druge aspekte: ekonomsku sigurnost, veću zaposlenost, svima dostupnu zdravstvenu zaštitu i obrazovanje. (Pine 2002: 111)

Danas dominantni diskursi negiraju višeslojnost ovih pregovaranja o socijalističkoj prošlosti – po rečima Marije Todorove, „preovlađujući ideološki tretman želi da nas ubedi da je to sve dolazilo u paketu: da ne možeš imati stalni posao bez nestašica, mir među različitim etničkim grupama bez prisilne homogenizacije, ili besplatnu zdravstvenu zaštitu bez totalitarizma. I pošto po takvoj interpretaciji ne možeš želiti deo a da ne želiš celinu, svako pozitivno pominjanje socijalističke prošlosti postaje ideološki sumnjivo“ (Todorova 2009). Koliko je ovakva logika neopravdana možda najbolje pokazuju glasovi ljudi koji su sami bili žrtve socijalističkog režima. Izjave zatvorenika sa Golog otoka, koje sadrže potresna svedočenja o mučenju i ponižavanju, mogu istovremeno izražavati pozitivan odnos prema drugim aspektima socijalizma, pre svega onim koje pominje i Frances Pine. Tako je Radovan Hrast, bivši zatvorenik sa Golog otoka, rekao novinaru slovenačkog časopisa *Žurnal* da je „bilo mnogo bolje u Titovo vreme. Radnici su bili poštovani i živeli su dostojanstveno“ (*Žurnal*, 28. oktobar 2010). Nikola Golubović, još jedan bivši Golootočanin, u dokumentarnom filmu *Kein Land Unserer Zeit* (2010, rež. Aleksandra Vedernjak) govori o tome da je on jugonostalgičar i pri tome ističe prava radnika i osećaj sigurnosti, svima pristupačna letovanja i mogućnost obrazovanja kao izgubljena dostignuća jugoslovenskog socijalizma.

Ruku pod ruku sa sveobuhvatnom i neselektivnom osudom svakog pozivanja na jugoslovensko socijalističko iskustvo koje ima pozitivan (ili neutralan) predznak, idu po pravilu partikularne i selektivne interpretacije nostalgije koje se usredsređuju samo na određeni aspekt sećanja na socijalizam i određeni skup praksi – i to po pravilu na one najbanalnije i najmanje refleksivne. Teoretičari i umetnici, i oni koji se zalažu za autonoman pristup jugoslovenskoj prošlosti, jugonostalgiji odriču bilo kakvu političku funkciju i vide je kao skup praksi kojima se održava lično, sentimentalno i trivijalizovano sećanje na socijalistički period, ili kao marketinšku strategiju kojom se objekti vezani za socijalističku prošlost pretvaraju u objekte konzumerizma. Gal Kirn tako navodi da se „u postjugoslovenskom kontekstu pojavio niz kulturnih praksi, od ritualnih poseta grobu maršala Tita i njegovoj rodnoj kući u Kumrovcu do filmova, nastupa, biografija komunističkih vođa... Što su više ti kulturni artefakti idealizovali dobra stara vremena, jače je odzvanjala rečenica *Zbogom, Tito*, čime su zabijeni poslednji ekseri u kovčeg komunizma“ (Kirn 2011: 231). Kontekst nasilnog raspada Jugoslavije ove trivijalne i sentimentalne prakse i u ovom slučaju čini dodatno problematičnim – idealizacija prošlosti i pozivanje na „stara dobra vremena“ tumače se kao način da se olako i površno pređe

preko odgovornosti za zločine devedesetih godina 20. veka, odnosno kao nedostatak empatije za žrtve. Antropološkinja Svetlana Slapšak nostalgiju vidi isključivo kao banalnu komodifikaciju socijalističkih objekata i simbola:

Zašto mislim da je nostalgija tako negativna? Zato što iz depresije i očajanja, iz jedne melanholične filozofske misli, uglavnom reinventira ono što je u nekadašnjoj kulturi bilo najvidljivije, najjednostavnije i najkičastije. Obnova partizanstva na nivou *abažavanja* [sic!] novih stripovskih heroja ili nošenja uniformi o proslavama ili pevanja partizanskih pesama sa babama i dedama, je naravno emotivno zadovoljavajuća, ali kognitivno uništavajuća. Duboko sam uverena da nova konceptualizacija Jugoslavije toga mora da se odrekne, da prestanemo da patimo za sirom „Buca“ i „Gavrilović“ paštetom. (Slapšak 2008)

U svojoj kritici nostalgije, Slapšak ipak dozvoljava mogućnost za njen emancipatorski potencijal, ali samo ukoliko je artikuliše intelektualna elita:

Na nivou kristalizacije svakodnevice u šećeru, treba da je se odrekemo i da primenimo jedan drugi model kristalizacije, isto toliko transparentan koliko i šećer, ali zdraviji za naša tela i duh. Ta vrsta nostalgije značila bi pre svega legitimizaciju žala za Jugoslavijom u intelektualnim krugovima. Dakle, dozvoljeno je žaliti za Jugoslavijom i njenim realnim, produktivnim i još uvek važnim dostignućima, od kojih su neka direktno upisana u današnju svetsku krizu kapitalizma, kao što su jednakost, pravo na rad, zdravstvena zaštita, jednakost rodova i tako dalje. (*ibid.*)

Branislav Dimitrijević takođe vidi jugonostalgiju kao politički štetan sentiment. Po njegovom mišljenju, tranzicijski subjekt (pri čemu zastupa poziciju da tranzicija u Jugoslaviji počinje već u kasnim 1950-im, kada je heroizacija proizvodnje zamenjena imaginacijom konzumerizma) je istovremeno nostalgični subjekt koji žali za nečim što ne samo da se nikad nije dogodilo, nego se nikada ne događa (Dimitrijević 2017: 39), i zato je on „idealna za današnje ideološke konjunktore jer on nije ni subjekt koji se seća prošlosti, niti subjekt koji zamišlja budućnost“ (*ibid.*). Prema Dimitrijeviću, da bismo strukturisali sećanje na jugoslovenski socijalizam „koji nešto znači za svaku buduću imaginaciju socijalizma, moramo se suprotstaviti ne samo totalitarnoj paradigmi u kojoj se antagonizmi jugoslovenskog socijalističkog društva interpretiraju kao državni teror nad neposlušnim subjektima, nego i nostalgiji koja ove antagonizme odbacuje“ (*ibid.*).

Ovakvi pogledi na nostalgiju skreću nam pažnju na činjenicu da diskursi o nostalgiji nikad nisu izmešteni iz konkretnih društvenih, pa i klasnih pozicioniranja, te da nije nerelevantno ko, kada, iz koje pozicije, u čije ime i s kakvom namerom te diskurse artikuliše (o glasu (*voice*), društvenom pozicioniranju i odnosima moći v. Weidman 2014).

U nastavku ovog teksta baviću se konkretnom i društveno kontekstualizovanom nostalgijom – onom koju „proizvode“ nekadašnji industrijski radnici

na prostorima bivše Jugoslavije. Na ovaj konkretan primer me, osim uverenja da je o nostalgiji neophodno govoriti konkretizovano, a ne paušalno, i da nostalgiju moramo slušati pažljivo i uzimati za ozbiljno (Boyer 2010), navode još dva razloga. Prvi se tiče same društvene pozicioniranosti (nekadašnjih) industrijskih radnika i moralne ekonomije koju ovo pozicioniranje stvara (v. Petrović i Hofman 2017), a drugi odnosa između nostalgije i politika budućnosti, što je pitanje koje smatram izuzetno važnim (v. Petrović 2012).

Nostalgija sa margine

Socijalističko iskustvo (bivših) industrijskih radnika i njihova postsocijalistička realnost čine ih izrazito marginalizovanim društvenim subjektima čija je moć delovanja izuzetno ograničena. Iz svoje današnje pozicije, oni nemaju mogućnost za borbu političkim sredstvima i prinuđeni su da se bore za osnovna egzistencijalna prava. Štrajkovi glađu postali su dominantna forma ove borbe. Pošto su im oduzeta sva druga sredstva za borbu za osiguravanje bazične egzistencije, radnici posežu za egzistencijalnim sredstvima i odlučuju se za radikalne telesne intervencije: bespomoćna majka radnica se zapalila u prisustvu svoje dece, a radnik iz Novog Pazara odsekao je i pojeo svoj prst (Gregorčič 2010). Marta Gregorčič piše i o drugim sličnim slučajevima: „180 radnika privatizovane građevinske firme „Prvi maj“ iz Lapova koji osam meseci nisu dobili platu, odlučilo je da 10. juna 2009. godine izvede kolektivno samoubistvo. Legli su na kolosek na lokalnoj železničkoj stanici na pruzi Beograd–Niš, koju su oni sami gradili pre mnogo godina. Pridružilo im se i 250 otpuštenih radnika. Podržalo ih je više od 250 radnika preduzeća Elektro iz Rače koji su u tom trenutku već 15 dana štrajkovali glađu“ (*ibid.*). Chiara Bonfiglioli navodi brojne primere štrajkova glađu radnica u tekstilnoj industriji: 2010. godine su štrajkovala radnice „Kamenskog“ iz Zagreba, 2014. fabrike „Javor“ iz Ivanjice, 2015. fabrike „KTK“ iz Visokog i „Nikola Tesla“ iz Bileće (Bonfiglioli 2020: 161). Ovim tragičnim borbama radnika posvećena su brojna umetnička dela – poput drama Olge Dimitrijević *Radnici umiru pevajući* (2011), *Neraskidive niti* Lenke Udovički (2011), *Projekat višegodišnjeg nasada jabuka* Nine Gojić i Bojana Mucka (2015), *Zrenjanin* Igora Štiksa (2017), kao i predstava *Moja fabrika* u čijoj je osnovi istoimeni esej Selvedina Avdića (2013).

Otuđenost, bespomoćnost radnika i ponižavajući i kritični uslovi u kojima danas žive predstavljaju se u diskursima političkog mainstreaama kao posledica njihove nemogućnosti da izađu na kraj sa brzim promenama u savremenom društvu i sa kapitalizmom koji od pojedinca zahteva inicijativu i preuzimanje odgovornosti te se u neoliberalnom ključu tumače kao „njihov problem“. U takvom kontekstu, pozivanje na nostalgiju čini se štetnim i kontraproduktivnim. Kako ističe antropolog David Kideckel, „nostalgija za socijalizmom se fokusira na sigurnost – sigurnost nečijeg posla, društva, fizičke egzistencije. Ovakva selektivna upotreba socijalističkog modela uvek se pokaže kao jalova i štetna za efikasno delovanje, pošto se na taj način uzdižu

odnosi i uslovi koji su danas u potpunosti diskreditovani. Prakse kolektivizma imaju malo smisla u postsocijalističkom industrijskom kontekstu i ne nailaze na podršku ni među elitama koje se globalizuju ni među srednjom klasom koja je energična, uprkos velikom pritisku kome je izložena“ (Kideckel 2008: 13). Industrijski radnici su danas paradigmatični „mali ljudi“ sa kojima kao istraživači saosećamo (Gille 2010: 228), ali su takođe i moderni kulturni Drugi: kako ističe David Berliner, „danas mali i ranjivi Drugi nisu više kulturni domoroci koji nestaju, bespomoćni narodi pod kolonijalnim jarmom (mada i oni to još uvek mogu biti u specifičnim slučajevima). Ne, danas su to pre svega siromašni, slabi, oni koji pate, bespomoćni koji se suočavaju sa socijalnom nestabilnošću, urbanim siromaštvom, ekonomskim migracijama, ratom i političkim razvlašćivanjem“ (Berliner 2014: 29). Malo se društvenih grupa uklapa u ovaj opis bolje od generacija poniženih radnika koje nalazimo među ruševinama nekadašnjih socijalističkih industrijskih giganta. Posmatranje njihovih sećanja na rad i život u socijalizmu kao nostalgije nosi opasnost od dodatnog *podrugljivanja* (othering), egzotizacije i marginalizacije (Lankauskas 2014: 40).

Uprkos ovom riziku, smatram da treba slediti Hughu Rafflesa i umesto odbacivanja i izbegavanja nostalgije kao kontaminiranog termina njegovo značenje treba iznova definisati i kritički pristupiti kontaminiranim diskursima (v. Raffles 2002: 332). Takođe, treba poslušati upozorenje Dominica Boyera da moramo „uzeti za ozbiljno činjenicu da govor nostalgije u mnogim kontekstima znači nešto više od otpora ‚vesternizaciji‘ i od melanholičnih priča o tome ‚kako je nekada život bio mnogo bolji ili lakši ili (smo mi bili) mlađi““ (Boyer 2010: 27; v. i Berdahl 1999, Todorova i Gille (ur.) 2010; za specifično postjugoslovenski kontekst v. Palmberger 2008, Kurtović 2010, Petrović 2011, 2012, Velikonja 2011). Nostalgiju vidim kao važan koncept za razumevanje postsocijalizma i njegovih svetova, kako politički, tako i epistemološki; govoriti upravo o nostalgiji i ne obuhvatati sećanja i naracije nekadašnjih industrijskih radnika neutralnijim terminima poput kulturalnog sećanja (Vodopivec 2007) ili post-fordističkog nezadovoljstva (Kirn 2010) znači insistirati na emocionalnom potencijalu nostalgije. Ta nostalgija, mnogo pre nego „tvrdooglavo držanje za socijalnu sigurnost koja zapravo nikada nije ni postojala“ (Scribner 2003: 11), odgovara definiciji Dejana Kršića, koji ističe da „pravi objekt nostalgije nije neka fascinantna slika izgubljene prošlosti, već sam pogled ushićen tom slikom“ (Kršić 2004: 15). Takvo ushićenje dominira pričama bivših socijalističkih radnika sa kojima sam razgovarala tokom poslednjih godina:¹

1 Sa zaposlenima u nekadašnjim jugoslovenskim „industrijskim gigantima“ razgovarala sam tokom terenskog rada u Jagodini u periodu 2004–2006, u Nišu 2007. i 2010. godine i Brezi i Varešu 2010. i 2011. godine. Na ovom mestu želim iskreno da se zahvalim svojim sagovornicima za vreme koje su mi posvetili i za spremnost da sa mnom podele svoje misli i sećanja.

„Ono što me onda sasvim impresioniralo kad sam došao, Jagodinu sam pre toga video na ekskurziji, ali ona je bila u izgradnji, fizionomiju još uvek fabrika nije dobila, ali kad sam došao, ona je već bila onako ... druga situacija u društvu, okolina i radna i sve ostalo. Fabrika je imala oko 4000 radnika u to vreme. Ono što me impresioniralo – imali smo sve – autobuse, recimo, do autobuske stanice. Voz je išao, na stanici je peron bio pokriven – to je samo u još Beogradu bilo tada. Imponovalo je nekom veličinom svojom. Kada se tu dođe – proizvodnja zuji. Fabrika.“ (inženjer, Fabrika kablova u Jagodini)

„Fabrika je bila ogromna. Kada si se približavao fabrici, buka od proizvodnje se čula već kad si prelazio preko mosta.“ (radnik Fabrike kablova u Jagodini)

„To je grulovalo sve, da nisi smeo da pustiš civile da prođu kroz fabriku. Kad vodiš delegaciju, mora da držiš za ruku da ga ne zgazi nešto.“ (radnik Fabrike kablova u Jagodini)

Ovo ushićenje treba razumeti u širem društvenom kontekstu i kao deo šireg narativa o dostojanstvu i samopoštovanju, usko povezanog sa idejom o pripadanjima svetu i o učestvovanju u zajedničkom projektu modernizacije i napretka:

„Imali smo uslove i radne, i opremu za rad, imali smo i radna odela, i zaštitna odela, i to smo pošto je naš posao kao malo prljav dobijali svakih šest meseci, imali smo kvalitetan topli obrok, razlikovao se taj topli obrok od onih koji rade u kancelarijama i onih koji rade sa opasnim materijama, na teškim radnim mestima i sve ostalo. Znači sve se znalo u tančine, ja mislim da je na Zapadu takva organizacija bila.“ (radnik Fabrike kablova u Jagodini)

Osećaj ponosa zbog visokih standarda procesa proizvodnje i lična povezanost sa proizvodima možda na najbolji način izražavaju želju radnika da govore ne sa pozicije društvene margine kao poniženi pojedinci, već kao društveni akteri koji su u mogućnosti da artikuliraju istorijski relevantne i legitimne narative:

„I recimo ja znam da je valjaonica za jednu smenu valjala sto dvadeset tona bakra ili sto tona gvožđa. Danas – valjaonica ne radi, livnicu ugasil, neko je kupio neku tehnologiju promašenu, zastarelu, mada ljudi tehnolozi i ljudi od struke, kažu da i danas bi to bilo rentabilno.“ (radnik Fabrike kablova u Jagodini)

„Kvalitet te naše valjane žice je bio dobar. Mi smo kablove prodavali Amerikancima. Od nas je kupovalo te mikrokablove i Gorenje, mogu da zamislim i dan-danas Slovenci bi hteli da aktiviraju našu fabriku.“ (radnik Fabrike kablova u Jagodini)

„Tad se mnogo izvozilo – američko tržište, i rusko, za Francuze, Nemce, Belgijance, dobro, tad smo bili svi zajedno, pa domaće tržište bilo veliko, inače je ovo sad suženo.“ (radnik Fabrike kablova u Jagodini)

„Proizvodili smo rakete za Ruse. I kad su oni dolazili kod nas u fabriku, samo stave ruke na leđa i gledaju – pojma nisu imali šta mi radimo. Jer smo mi koristili zapadnoevropsku tehnologiju koju oni nisu imali.“ (inženjer, Elektronska industrija Niš)

„Moj sin studira u Bostonu. Kad sam bio kod njega odveo me u laboratoriju gde on radi i nije mogao da veruje kad je video da ja poznajem sve te mašine. Rekao sam mu ‚Sine moj, mi smo to proizvodili‘“ (inženjer, Elektronska industrija Niš)

Na odsustvo emocija i afektivnih stanja kao politički simptom postsocijalizma, naročito kad su u pitanju „gubitnici tranzicije“ i drugi marginalizovani subjekti, ukazuje Boris Buden u svojoj dekonstrukciji „ideologije zvane tranzitologija“ koja postsocijalističke subjekte vidi kao nedoraslu i nezrelu decu. Prema Budenu, izraz *djeca komunizma* nije metafora, nego simptom imaginacije u kojoj tranzicija u demokratiju kao radikalna rekonstrukcija počinje od nule: „Istočna Europa nakon 1989. nalikuje na krajolik povijesnih ruševina koji nastanjuju jedino djeca, nezrele osobe koje bez tuđe pomoći nisu u stanju demokratski organizirati život“ (Buden 2012, 2015). Diskurse tranzicije karakteriše svojevrstan paradoks – „oni koji su dokazali vlastitu političku zrelost u takozvanim ‚demokratskim revolucijama‘ 1989–90. nakon toga su, preko noći, postali djecom!“ (Buden 2015: 123). Deca nisu samo nezrela i politički nedorasla, ona su takođe bez sećanja – „neopterećena prošlošću i u potpunosti okrenuta prema budućnosti“, što ih čini „skoro savršenim subjektima za novi početak“ (*ibid.*: 124). Da bi moglo doći do ovakvog brisanja prošlosti i socijalne amnezije, neophodna je socijalna anestezija: „Društvene protivrečnosti postkomunizma – sve veći jaz između bogatih i siromašnih, rastakanje svih oblika socijalne solidarnosti, ogromna socijalna nepravda, široko rasprostranjena socijalna patnja itd. – ostaju afektivno nezaposednute (...) Reč je o nekoj vrsti socijalne anestezije koja spada u najuočljivije i najzagonetnije fenomene postkomunističke transformacije“ (Buden 2012: 78).

Nasuprot socijalnoj anesteziji koja postsocijalističke subjekte čini nezrelom decom, afektivna sećanja industrijskih radnika razotkrivaju nam njihove nosioce kao angažovane društvene subjekte i prizivaju moć delovanja za kojom oni žale. Zato nostalgiju možemo sagledati kao narativnu praksu sa mobilizacionim, legitimacionim, pa čak i emancipatorskim potencijalom. Ova afektivna i angažovana nostalgija istovremeno podstiče tenzije i nemir, sprečavajući da se socijalističke industrijske ruševine, ruševine modernističke utopije, pacifikuju, neutrališu i pošalju u istoriju, ili da se samo ignorišu i postepeno zaborave kao znaci „neodgovarajuće socijalističke prošlosti“. Upravo nostalgija ove ruševine čini „nemirnim i uznemirujućim“ (Blackmar 2001: 333). Oživljene nostalgijom, one ne podsećaju samo na prošlost, nego i na vrednosti bez kojih nije moguće zamisliti „normalnu“ i prihvatljivu budućnost, kao što su međugeneracijska i univerzalna solidarnost, odgovornost, kolektivitet, vrednost rada kao takvog i, što je naročito važno, autonomija, tako pojedinca kao i društva u celini.

Posle utopije: nostalgija i budućnost

U svojoj u velikoj meri empirijskoj studiji, Joakim Ekman i Jonas Linde „komunističku nostalgiju“ razumeju kao „razmišljanje o povratku u komunistički sistem kao o poželjnoj opciji“ i suprotstavljaju je „verovanju u budućnost, konceptualizovanom kao podrška članstvu u Evropskoj uniji“ (Ekman i Linde 2005: 358). Sličan odnos nalazimo u širem, evropskom kontekstu, gde se u političkim diskursima istočni Evropljanin predstavlja kao „osoba čija trauma iz prošlosti baca sumnju na njenu ili njegovu sposobnost da efikasno deluje kao istorijski akter u budućnosti“ (Boyer 2010: 19).

Sećanja industrijskih radnika komplikuju i izazivaju ovakvo viđenje nostalgije kao okrenute prema prošlosti, odnosno zarobljene i zarobljavajuće u njoj,² zato što se radi o sećanjima na „preovlađujuću viziju budućnosti u 20. veku“ (Blackmar 2001: 325, istakla TP). Industrijalizacija je, naime, jedno od glavnih obeležja perioda intenzivne modernizacije, u kojem je budućnost bila „ne samo moguća, nego izvesna; ne samo izvesna, nego i moguća“ (Scott 2014: 4). Okrenutost budućnosti u drugoj polovini 20. veka globalna je politička i društvena karakteristika koja tom vremenu daje utopijski karakter, koji se u međuvremenu uveliko izgubio, pa je danas preovlađujuća vizija budućnosti pre distopijska nego utopijska (Jameson 2014: 1), a milioni građana nekadašnjih socijalističkih društava žive među ruševinama izgubljenih budućnosti (Scott 2014: 174). Postsocijalistička nostalgija je zapravo refleks izgubljenih snova u socijalističkom periodu i izneverenih obećanja u postsocijalizmu (Kurtović i Sargsyan 2019), i kao takva izuzetno je važna za razumevanje političke moći delovanja, emancipacije, participacije kao istorijski specifičnih (*ibid.*) i ka budućnosti okrenutih fenomena.

Moje zalaganje za sagledavanje pozitivnih i emocionalno angažovanih odnosa prema socijalističkoj prošlosti kao konstitutivnog elementa politički relevantnih pregovaranja o budućnosti nikako ne podrazumeva da se zalažem i za ignorisanje heterogenosti, unutrašnje kontradiktornosti i kontekstualizovanosti narativa o socijalističkom iskustvu i sećanja na socijalizam. Ove osobine, međutim, nisu razlog za diskvalifikaciju individualnih i emocionalnih sećanja i narativa kao iracionalnih, moralno problematičnih ili politički neznifkantnih. Ako ih shvatimo ozbiljno, ovi narativi mogu da otvore važna pitanja o odnosu između ličnog i političkog, o ulozi intimnog znanja u razumevanju istorijskih procesa, o međusobnoj uslovljenosti emocija, subjektiviteta i političkog delovanja, o pozicioniranju subjekta u odnosu na društvene procese i istorijske narative; oni, takođe, svedoče o važnosti pluralizacije prostora unutar kojih razmišljamo o kategorijama kao što su političko delovanje, modernost, autonomija, kulturna baština, istorijsko nasleđe.

2 Ono je deo šireg negativnog odnosa prema nostalgiji koji je najkritičnije izražen u delima Davida Lowenthala (1985) i Christophera Lascha (1991). Oni vide nostalgiju kao pasivno, paralizujuće i neproduktivno osećanje, koje „iskrivljuje percepciju i kao žaljenje koje je nemoguće pretvoriti u aktivan motiv ili u kritički uvid“ (Sontag 1977: 69).

Literatura

- Angé, Olivia; David Berliner. 2014. Introduction: An Anthropology of Nostalgia – Anthropology as Nostalgia. U: *Anthropology and Nostalgia* (ur. O. Angé i D. Berliner): 1–15. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Berdahl, Daphne. 1999. „(N)Ostalgie“ for the Present: Memory, Longing, and East German Things. *Ethnos* 64 (2): 192–211.
- Berliner, David. 2014. Are Anthropologists Nostalgist?. U: *Anthropology and Nostalgia* (ur. O. Angé i D. Berliner): 17–34. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Blackmar, Elizabeth. 2001. Modernist Ruins. *American Quarterly* 53 (2): 324–339.
- Bonfiglioli, Chiara. 2020. *Women and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney: I. B. Tauris.
- Boyer, Dominic. 2010. From Algos to Autonomos: Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania. U: *Post-Communist Nostalgia* (ur. M. Todorova i Z. Gille): 17–28. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Boym, Svetlana. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Buden, Boris. 2012. *Zona prelaska: O kraju postkomunizma*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Buden, Boris. 2015. Children of Post-communism. U: *Welcome to the Desert of Post-socialism: Radical Politics after Yugoslavia* (ur. S. Horvat i I. Štiks): 123–139. London: Verso.
- Dimitrijević, Branislav. 2017. In-between Utopia and Nostalgia: or how the worker became invisible on the path from shock-worker to consumer. U: *Nostalgia on the Move* (ur. M. Slavković i M. Đorgović): 30–41. Beograd: Muzej Jugoslavije.
- Ekman, Joakim; Jonas Linde. 2005. Communist nostalgia and the consolidation of democracy in Central and Eastern Europe. *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 21 (3): 354–374.
- Ghodsee, Kristen. 2014. Tale of „Two Totalitarianisms“: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism. *History of the Present: A Journal of Critical History* 4 (2): 115–142.
- Gille, Zsuzsa. 2010. Postscript. U: *Post-Communist Nostalgia* (ur. M. Todorova i Z. Gille): 278–289. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Gregorčič, Marta. 2010. Kako bodo delavci iz podjetja Prvi maj praznovali praznik delavstva?. *Dnevnik*. 30. 4. <https://dnevnik.si/1042356145/mnenja/kolumne/1042356145> (20. veljače 2020).

- Jameson, Frederic. 2016. *An American Utopia*. U: *An American Utopia: Dual Power and the Universal Army* (ur. S. Žižek): 1–96. London – New York: Verso.
- Kideckel, David. 2008. *Getting by in Post-Socialist Romania: Labor, the Body, and Working-Class Culture*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.
- Kirn, Gal (ur.). 2010. *Post-Fordism and its Discontents*. Maastricht: Jan Van Eyck Academie.
- Kirn, Gal. 2011. Antifašistična spominska obeležja: l'art pour l'art ali mitologizacija socialistične Jugoslavije?. U: *Politike reprezentacije v jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij* (ur. T. Petrović): 228–256. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kovačević, Živorad. 2004. U potrazi za novim identitetom. *Republika XVI*, 334–335. <http://www.republika.co.rs/334-335/16.html> (20. veljače 2020).
- Kršić, Dejan. 2004. Work in Progress. U: *VlasTito iskustvo: Past Present: 27–32*. Beograd: Samizdat B92.
- Kurtović, Larisa. 2010: Istorije (bh) budućnosti: Kako misliti postjugoslovenski postsocijalizam u Bosni i Hercegovini?. *Puls demokratije*. https://www.academia.edu/314534/Istorije_bh_buducnosti_Kako_misliti_postjugoslovenski_postsocijalizam_u_Bosni_i_Hercegovini (20. veljače 2020).
- Kurtović, Larisa; Nelli Sargsyan. 2019. After Utopia: Leftist Imaginaries and Activist Politics in the Postsocialist World. *History and Anthropology* 30 (1): 1–19.
- Lankauskas, Gediminas. 2014. Missing Socialism Again? The Malaise of Nostalgia in Post-Soviet Lithuania. U: *Anthropology and Nostalgia* (ur. O. Angé i D. Berliner): 35–60. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Lasch, Christopher. 1991. *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics*. New York: Norton.
- Lowenthal, David. 1985. *The Past is a Foreign Country*. New York: Cambridge University Press.
- Musolff, Andreas. 2004. *Metaphor and Political Discourse: Analogical Reasoning in Debates About Europe*. Houndmills – New York: Palgrave Macmillan.
- Nadkarni, Maya; Olga Schevchenko. 2014. The Politics of Nostalgia in the Aftermath of Socialism's Collapse: A Case of Comparative Analysis. *Anthropology and Nostalgia* (ur. O. Angé i D. Berliner): 61–95. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Palmberger, Monika. 2008. Nostalgia Matters: Nostalgia for Yugoslavia as Potential Vision for a Better Future. *Sociologija* 50 (4): 355–370.
- Petrović, Tanja. 2011. The Political Dimension of Post-Socialist Memory Practices: Self-Organized Choirs in the Former Yugoslavia. *Südosteuropa* 59 (3): 315–329.

- Petrović, Tanja. 2012. *Yuropa: Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u post-jugoslovenskim društvima*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Petrović, Tanja. 2015. On the Way to Europe: EU Metaphors and Political Imagination of the Western Balkans. *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics after Yugoslavia* (ur. S. Horvat i I. Štiks): 103–121. London: Verso.
- Petrović, Tanja; Ana Hofman. 2017. Rethinking Class in Socialist Yugoslavia: Labor, Body, and Moral Economy. U: *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)Socialism and its Other* (ur. D. Jelača, M. Kolanović i D. Lugarić): 61–80. Cham: Palgrave Macmillan.
- Pine, Frances. 2002. Retreat to the Household? Gendered Domains in Post-Socialist Poland. U: *Postsocialism: Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia* (ur. Ch. Hann): 95–113. London: Routledge.
- Raffles, Hugh. 2002. Intimate Knowledge. *International Social Science Journal* 173: 325–336.
- Scott, David. 2014. *Omens of Adversity: Tragedy, Time, Memory, Justice*. Durham – London: Duke University Press.
- Scribner, Charity. 2003. *Requiem for Communism*. Cambridge, MA – London: The MIT Press.
- Slapšak, Svetlana. 2008. Jugonostalgija i smeh. *Peščanik*. <http://pescanik.net/jugonostalgija-i-smeh/> (20. veljače 2020).
- Sontag, Susan. 1977. *On Photography*. New York: Farrar, Straus, Giroux.
- Todorova, Maria. 2002. Remembering Communism. *Centre for Advanced Study in Sofia Newsletter* 2 (jesen): 15–17.
- Todorova, Maria. 2009. Daring to Remember Bulgaria, pre-1989. *Guardian*, 9. studenoga.
- Todorova, Maria. 2010. Introduction: From Utopia to Propaganda and Back. U: *Post-Communist Nostalgia* (ur. M. Todorova i Z. Gille): 1–13. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Todorova, Maria; Zsuzsa Gille (ur.). 2010. *Post-Communist Nostalgia*. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Velikonja, Mitja. 2004. Tistega lepega dne – Značilnosti sodobnega nostalgičnega dizkurza. *Balkanis* 5: 12–16.
- Velikonja, Mitja. 2011. The Past with a Future: The Emancipatory Potential of Yugonostalgia. U: *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. O. Manojlović Pintar): 562–581. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv Jugoslavije.
- Vodopivec, Nina. 2007. *Labirinti postsocializma*. Ljubljana: ISH Publikacije.
- Weidman, Amanda. 2014. Anthropology and Voice. *Annual Review of Anthropology* 43: 37–51.

Why Nostalgia Matters? Emotions and political subjectivity after Socialism

Summary

In this article I want to offer an interpretation of post-socialist nostalgia articulated by industrial workers that sees affectionate and engaged memories of industrial labor as politically relevant, mobilizing and capable of intervening into regimes of historization of the socialist experience. Focusing on actual experience and memory practices of industrial workers in former Yugoslavia, this article suggests that their nostalgic narratives and reminiscences are not merely a way to negotiate better individual treatment and the broader society's assistance. It argues that workers' nostalgia for socialist times, expressed through affective and engaged narratives about socialist labour, is a critically important ingredient of their social agency and a prerequisite for their self-perception as political subjects.

Ključne riječi: nostalgija, industrijski rad, radnici, moć delovanja, Jugoslavija

Keywords: nostalgia, industrial labor, workers, agency, Yugoslavia